

Nyíri Kristóf

Az információs társadalomban a gazdagság döntő forrásává a tudás válik. Ahhoz, hogy a hazai munkaerő sikerrel versenyezzen a mai információs és kommunikációs technológiák által gerjesztett globális munkaerőpiacon, az államnak a maga nemzeti keretei között magas színvonalra kell emelnie a képzést és a kutatás-fejlesztést. A versenyképes globális munkaerőnek legalább kétnyelvűnek kell lennie; az idegen (elsősorban angol) nyelven elsajátított ismereteknek azonban óhatatlanul egy átfogó és állandóan megújuló, a világ felé nyitott nemzeti-anyanyelvi kultúrára kell alapozódnuk.

Az információs társadalom fogalmához

Az „információs társadalom” kifejezés az 1960-as évek második fele óta ismert; valamivel hamarabb, az ötvenes-hatvanas évek fordulóján keletkeztek a „tudástársadalom”, „tudás-gazdaság”, „tudásmunkás” stb. összetételek. „Információ” és „tudás” nem ugyanazt jelenti: a tudás az összefüggéseiben fölfogott információ.¹ Az „információs társadalom” az elterjedtebb, a „tudástársadalom” vagy „tudás alapú társadalom” a szerencsésebb formula: az előbbi mintegy a világban keringő információk általános bőségére, az utóbbi arra a kézzelfogható gazdagságra utal, amelyet a tudás teremt – és arra a kézzelfogható szegénységre, amelyet a tudás alapú társadalom viszonyai között a tudás hiánya okoz.

A tudás különböző válfajai – a készségek-ügyességek hordozta gyakorlati tudás, a fennhangon memorizált vagy írásban rögzített történeti és hivatalnoki tudás, s kivált a nyomtatott szövegek, ábrák és képletek által lehetővé vált elméleti-tudományos tudás – az emberiség egész története folyamán, az információ korát megelőző korszakokban is, a boldogulás, birtoklás és uralom elengedhetetlen összetevői voltak. Csak mostanára vált azonban a tudás a gazdagság és hatalom fő forrásává. Valamely ország gazdaságának teljesítőképessége, vagy akár védelmi ereje ma már nem elsősorban a fölhasználható földterület nagyságán, a nyersanyagok bőségén vagy a népesség számán múlik, hanem döntő mértékben a lakosság iskolázottságán, műveltségén, képzettségén, tudásán. S emeljük ki, hogy az információs tár-

* A tanulmány első változata az Országgyűlés Kulturális Bizottságának megbízásából készült.

¹ A tudást kontextusba illesztett információként értelmezni fogalmilag pontosabb, mint azt mondani, hogy a tudás mintegy az információ „nyersanyagából” épül fel, vagy hogy a tudás „transzformált” információ. A hozzáértő szakember számára a megfelelő információ: tudás.

sadalom a tudás szakadatlan, bővített újatermelésének társadalma: az információs társadalom élenjáró technológiáinak termékei mindenekelőtt a gyorsabb és mind nagyobb tömegű információfeldolgozást és -előállítását szolgálják.²

A tudás alapú társadalom egyszersmind tanulás alapú társadalom. A tudás rohamos, állandó bővülésének viszonyai közepette az egyén készségei-ismeretei folyamatosan elavulnak. Aki az információs társadalom munkaerőpiacán helyt akar állni, annak egész életén át – vagyis munkája mellett is – tanulnia kell. A munka melletti tanulás többnyire távtanulást jelent, melynek közege egyre inkább a számítógépes világháló, az internet – az információs társadalom gazdaságának, politikájának, tudományának és kultúrájának fokozatosan mindent átfogó és mindent átható kommunikációs közege. Az internet sok-sok tízmillió oldalnyi írott (gyakran képekkel, sőt hangokkal vegyített) dokumentumot tartalmaz. Ezek a dokumentumok nem mindig értékesek. Sok közöttük a zagyva, a zavaros, a tudománytalan, a gyűlölködő, az alantas. Az internetet azonban alapvetően a sokat érő információk és ismeretek roppant, s mindennap gazdagabb tárházának tekinthetjük. Az interneten gyakorlatilag minden komolyabb sajtótermék s szinte minden friss információ hozzáférhető, miközben egyre nagyobb terjedelemben válik elérhetővé a globális kulturális örökség is: a világ jó néhány nagy kutatókönyvtára és nyilvános könyvtára megkezdte vagy tervezi anyagai digitalizálását. Előbb a katalógusok kerültek/kerülnek sorra, azután maga az állomány. Ezek az anyagok, amint digitalizált formában rendelkezésre állnak, egyetlen óriási – fizikailag nem létező – virtuális könyvtárat képeznek. Ha valaki ma a Texas állambeli Plainsben Arany Jánost szeretne olvasni, vagy mondjuk Dunabogdányban Platónt angolul, elég, ha rákapcsolódik az internetre. De jelen vannak a hálón a nagy múzeumok és gyűjtemények is – akárcsak számtalan etnikum és szubkultúra, vagy éppenséggel a keresztény egyházak. A www.amazon.com cím a világ legnagyobb – virtuális – könyvesboltjába vezet el, melyben barangolva rövid idő alatt ki-ki meglehetősen teljes ismereteket szerezhethet az elmúlt esztendő ismertetéséről, tudományos vagy regényirodalmának öt érdeklő köréről.

A hálón a használó akár a saját maga kiadójaként is a nyilvánosság elé léphet.³ S persze az internet a személytől személyhez szóló információknak is színtere: a hálózathasználat alapvető formája az elektronikus levelezés – írott üzenetek cseréje tetszőleges számítógéphasználók között, telefonvonalakon (és/vagy széles sávú kábeleken), valamint nagy teljesítményű közbeiktatott számítógépeken (szervereken) keresztül. Egymáshoz kapcsolódó hálózatok hálóján áthaladva, egy-egy e-posta (e-mail) -üzenet általában másodpercek alatt rendeltetési helyére ér, s percekben belül megérkezhet a válasz. Szembeötlő, hogy az e-mail elterjedése óta a családi és rokon kapcsolatok, a barátságok, továbbá a személyes kapcsolatban létrejött kollegiális kapcsolatok a korábbiaknál sokkal kevésbé szenvedik meg az esetleges fizikai távolságot. S persze sok olyan ismeretség adódik, amely e-mail révén keletkezik, s azután személyes találkozáshoz vezet. Az a vélekedés, miszerint a szenvedélyes hálózathasználó a valóságban remete vagy különc volna, pusztán mítosz. Minden tapasztalat azt

2 Erre különösen Manuel Castells hívja föl a figyelmet *The Information Age – Economy, Society and Culture* c. munkájában, ahol az „innováció halmazodó visszacsatolásáról” ír (Castells 1996: 32).

3 Magyarországon ma a háztartások 1,6 százaléka, Nyugat-Európában átlag mintegy 5 százaléka, az USA-ban 25 százaléka van az internetre kapcsolva. Saját honlap – a nyilvánosság számára hozzáférhetően közzétett dokumentumcsokor – fenntartásának minimális havi összköltsége (a telefonhasználati díjat is beleszámítva) ma Magyarországon kb. húszezer forint, az USA-ban maximum húsz dollár. Részletesebben lásd Nyíró és Turi 1999.

bizonyítja, hogy az odaadó virtuális aktivitás éppenséggel együtt jár az odaadó valós-embri tevékenységgel.

Az információs társadalomban megváltozik a nemzedékek kölcsönös viszonya. Nem arra a közismert tényre gondolunk, hogy a kamaszok jobban értenek a számítógépekhez s könnyebben kiismerik magukat az interneten, mint a felnőttek – ez talán csak a mostani korszakhatárra jellemző átmeneti jelenség –, hanem arra, hogy kevésbé válik élessé a határvonal a gyermekkor s az ifjúkor, illetve az ifjúkor s a felnőttkor között. Az interneten kalandozó, azt egyre tudatosabban böngésző gyermek vagy serdülő ugyanabban a közegben és világban tájékozódik és tesz-vesz, mint a felnőtt. A játék, a szórakozás és a munka tartományai egybefolynak. Nem kétséges, hogy az interneten veszélyek is leselkednek, melyekre a családnak és az iskolának fel kell készítenie az ifjú embert. Am a tapasztalat egyértelműen mutatja, hogy az internethasználó fiatal jellegzetes típusa éppenséggel nem az idejét pocskoló,⁴ cselengő, vagy akár a háló gonosz csábításainak engedő védtelen áldozat, hanem a tényekre, adatokra és módszerekre megszállottan kíváncsi, tervszerűen kereső-kutató s önálló elképzeléseket megvalósító, a tanulásban s a tanultak kreatív alkalmazásában örömet lelő,⁵ egyfajta új, puritán munkaerőkölcsöt képviselő,⁶ korán érő, kritikus és felelős személyiség.

Globalizáció és információs társadalom

A kapitalista gazdaság, tendenciájában, mindig is globális volt;⁷ ám az ipari társadalom korában meghatározó szerepet játszottak a helyi viszonyok – nyersanyagbőség, munkaerő-kínálat, tőkegazdagság, szállítási lehetőségek stb. Midőn az áru- és személyszállítás mindegyik gyorsá és olcsóvá lesz, továbbá a hozzáadott érték fő forrásává a tudás válik, s a tudás a számítógép-hálózatokon át szinte akadálytalanul mozog a világban, a nemzeti piac fogalma, és részben a nemzeti munkaerőpiac fogalma is, többé-kevésbé megváltozik.

A globalizáció az információs társadalom létrejöttével teljesebben ki – mintegy annak fonákjaként. Az internet, az információs társadalom alapvető kommunikációs közege demokratikus és befogadó; a globalizáció önmagában antidemokratikus és kirekesztő. A globalizáció árnyoldalairól a magyar olvasó megbízhatóan tájékozódhat Martin és Schumann nálunk 1998-ban megjelentetett könyve alapján, melyből később többször is idézni fogunk. Előtte azonban hadd utaljunk egy ma már klasszikusnak számító munkára, Barnet és Müller *Globalis hatótávolság* című, 1975-ben kiadott művére, amely a globalizáció jelenségét annak korábbi szakaszában, még az információs forradalom voltaképpeni kitörése előtt elemezte. „A multinacionális vagy »globális« társaságok hatalma – írta itt Barnet és Müller – ezen tár-

4 Az internetezésre fordított idő növekedésével csökken a televíziózásra fordított idő. A televíziózás passzív, az internetezés aktív-interaktív időtöltés.

5 A „hard fun” – nehéz szórakozás – kifejezést Seymour Papert számítógéppel foglalatokodó gyermekektől vette át (Papert 1996: 6).

6 Mint Papert írja: „A számítógép az erkölcsi fejlődést segítő tényező, hiszen olyan környezetet teremt, amelyben a tudás célja és értelme beláthatóvá, s ezzel a tanítás/tanulás ösztönzővé válik” (Papert 1996: 65). Tegyük hozzá, hogy a számítógép és a számítógép-hálózat abban a tágabb vonatkozásban is előmozdítja az erkölcsi fejlődést, hogy egyfelől közösségi gondolkodásmódra, másfelől autonómiára nevel. Amint arra a közelmúltban Don Tapscott emlékeztetett: a felnövekvő nemzedék nem passzív-irányított befogadásra, hanem önálló-felfedező tanulásra készül (Tapscott 1998).

7 Lásd pl. legutóbb Rabár Ferenc kitűnő, rövid összefoglalását (*Népszabadság*, 1998. okt. 31., 23. o.). A kérdésnek hatalmas történelemfilozófiai irodalma van.

saságok ama egyedülálló képességéből ered, hogy a pénzügyeket, a technológiát és a fejlett piacutató és -teremtő eljárásokat a termelés világméretű integrálására használják fel, és így megvalósítsák az Egyetlen Nagy Piac ősi kapitalista álmát. ... a világ vezető vállalati menedzserei ma a nemzetállamban – amely valamikor az ipari forradalom felett bábáskodott – a bolygó méretű fejlődés fő akadályát látják. ... A világmenedzserek szerint a globális vállalat az eszményi eszköz arra, hogy a bolygót integráljuk, mivel ez az egyetlen ember létrehozta szervezet, amelynek sikerült megszabadulnia a nacionalizmus kötelekeitől.” A „világmenedzserek”, folytatja Barnet és Müller, azt állítják, hogy a multinacionális vállalatok kínálják „az emberiség számára talán az utolsó valóságos lehetőséget arra, hogy olyan világot építsen, mely kevésbé elnyomó, mint a nemzetállamoké”. Céljuk, úgymond, egy fogyasztói közösséget teremteni, „olyan kötelekeket, amelyek túlmutatnak fajon, földrajzi elhelyezkedésen és hagyományon”. Barnet és Müller már 1975-ben rámutatott, hogy ezek a jelszavak nem megalapozottak (Barnet és Müller 1975). Hangsúlyozták, hogy változatlanul léteznek olyan feladatok, amelyeket csak a nemzetállam (mint területi és kulturális egység) oldhat – vagy oldhatna – meg. Erre a gondolatra még nyomatékkal vissza fogunk térni többször is, ám előbb kövessük Barnet és Müller gondolatmenetét. „A vállalat növekedése” – írták – „nem más, mint a szervezés folyamatos győzelme területi megkötöttségek felett. ... A vállalatok, amelyek mindenekelőtt világot átfogó egyenlegük iránt éreznek lojalitást, szabadon mozognak a világban, jó üzleteket keresve a pénzügyek, a természeti kincsek és a munkaerő területén. De a háziasszony, aki egyensúlyba próbálja hozni a család élelmiszer-költségvetését, a munkás, aki állást keres, vagy a helyi iparosok, akik a hazai piachoz vannak kötve, már nem ilyen mozgékonyak. A nemzetállam *raison d'être*-je: valamely meghatározott terület védelme és fejlesztése.” Jóllehet a nemzetállamok, egészében véve, újra meg újra képtelenek bizonyultak ama alapvető feladatok megoldására, amelyeknek végrehajtását tőlük remélték, a multinacionális globális vállalatok akkori és jövőbe vetített stratégiái Barnet és Müller szerint valójában még kevesebb valós reményt keltettek a „tömeges éhezés, tömeges munkanélküliség és kiáltó egyenlőtlenségek” problémája megoldásával kapcsolatban. „Valójában a globális vállalat csak súlyosbítja mindezeket a problémákat, mert az a társadalmi rendszer, melynek létrehozásában segédkezik, megsért három alapvető emberi szükségletet: a társadalmi egyensúly, az ökológiai egyensúly és a pszichológiai egyensúly szükségletét.” Barnet és Müller nem állította, hogy a nemzetállamok hatékony nemzetközi együttműködés hiányában is meg tudnák oldani problémáikat. Ám az ilyen együttműködés nézetük szerint előfeltételezte volna, „hogy nemzeti kormányok és helyi közösségek ismét rendelkezzenek meghatározott lehetőségekkel arra, hogy saját területükön intézkedjenek”.

Azok a funkciók, amelyeket egy nemzeti közösség betölt vagy betölthet, nem ragadhatók meg pusztán gazdasági kategóriákban. A *Globális hatótávolság* szerzői nagyon is hangsúlyozták, hogy a vállalati lojalitás pszichológiailag sem képes a nemzeti vagy területi lojalitások megfelelő helyettesítésére. „A gazdasági hatékonyság keresése” – írták – „egyre szélesebb munkamegosztást látszik követelni, és kihívást jelent a család, a város és a nemzet iránt érzett lojalitásokkal szemben. A mobilitás másképpen gyökértelességnek is nevezhető. Semmi sem mutat arra, hogy a globális vállalati egyenleg iránti lojalitás inkább kielégíti az individuomot, mint a föld egy darabja iránt érzett lojalitás... Ama mítosz terjesztésével, hogy a fogyasztás örömei képezhetik a közösség alapját, a globális vállalat segédkezik nyújt a valóságos közösség lehetőségeinek megsemmisítéséhez – egy olyan állapot megteremtéséhez, amelyben az emberek közötti valódi érintkezés lehetetlenné válik.”

Barnet és Müller prognózisait az azóta eltelt közel negyedszázad messzemenően igazolta. A vonatkozó szakirodalom tengernyi. A legigényesebb összefoglaló munka Manuel

Castells már idézett műve, *Az információs kor* (Castells 1996–1998), de Martin és Schumann fentebb jelzett könyve is megfelelő eligazítással szolgál. Utóbbiak írók: „Az bármikor könnyen kimutatható, hogy a növekvő nemzetközi munkamegosztás fokozza a világ gazdasági teljesítményét, hogy a világszerte integráció közgazdasági szempontból igen hatékony. Ám az így megtermelt gazdagság elosztásánál a globális gazdasági gépezet – állami beavatkozások híján – minden, csak nem hatékony; ezért aztán a veszteségek száma messze meghaladja a nyertesekét” (Martin és Schumann 1998 [1996]: 319). Tovább gerjeszti az elosztás egyenlőtlenségét a határok nélküli pénzpiac: „minél inkább a befektetők jóindulatától függenek az államok, kormányaiknak annál lelkiismeretlenebbül kell előnyben részesíteniük egy már amúgy is privilegizált kisebbséget, és pedig a pénzvagyonok birtokosait”. A globalizálódó világ a különbségek, elkülönülések és törésvonalak világa. „Marshall McLuhan kanadai jövőkutató víziója” – írja Martin és Schumann – „a »global village«, a világ mint nagy falu, messze nem vált még valóra. Közben kommentátorok és politikusok az unalomig koptatják ezt a képet, már látni, mily kevésbé is nő össze a valódi világ. ... A média teremtette közelség és egyidejűség még egyáltalán nem hoz létre kulturális összekapcsolódást, még kevésbé gazdasági kiegyenlítődést.” A szerzők Butrosz Butrosz-Ghalit, az ENSZ volt főtitkárát idézik: „Bolygónkra két rettenetes, egymással ellentétes erő nyomása hat: egyfelől a globalizációé, másfelől a szétforgácsolódásé” (Martin és Schumann 1998 [1996]: 88, 37, 46) – ám tegyük hozzá, hogy ez a szétforgácsolódás, vagy inkább szegmentálódás magának a globalizációnak is következménye. Törésvonalak keletkeznek a világ egyre gazdagodó és egyre szegényedő régiói között; a régiókon belül az egyes világvárosok és a környező vidékek között; a világvárosokon belül pedig egyfelől a nemzetközi üzleti központok és luxusrezidenciák, másfelől a hazai lecsúszottak s illegális bevándorlók lakta nyomornegyedek között. Martin és Schumann írja: „feltehetően már nem sokkal az ezredforduló után az elektronikus hálózatok, a digitális műholdtelefonok, a magas kapacitású, mindenféle szolgáltatást nyújtó repülőterek és az adómentes ipari parkok mintegy harminc nagy kiterjedésű, nyolc-huszonöt millió lakosú városi régiót fognak összekötni egymással. Ezek a metropoliszok úgy helyezkednek majd el a világban, mint véletlenszerűen elszórt fénylő pontok, és lakóik ezer kilométeres távolságból is úgy érzik, több szállal kötődnek a hasonló metropoliszok lakóihoz, mint szomszédjukhoz a saját országukban. Abban a hátszobában, amely eddigi történelmüket adta. ... planétánk előbb-utóbb lumpenbolygóvá válik, mely csupán megannyomornegyedekkel rendelkező megvárosokban gazdag, ahol embermilliók küszködnek a napi betevőért” (Martin és Schumann 1998 [1996]: 34, 39).⁸

A globális gazdaság viszonyai közepette részben globálissá válik a munkaerőpiac is, ami azt jelenti, hogy a munkaerő világszertei ára – a viszonylag magasan kvalifikált munkaerő ára is – lefelé nivellálódik, a kaliforniai átlagprogramozó bére az azonos tudású kínai programozó bére felé tart. Maga a munkaerő zömmel helyhez kötött, mobilitása általában a nyomor mobilitása. Hiszen még a kutatás-fejlesztés élvonalbeli kultúrája sem igazán mobilis. Mint Thurow írja *A kapitalizmus jövője* című könyvében: „Mivel minden más kiesik a ver-

⁸ Annak a nézetnek legismertebb képviselője, hogy a globális gazdaság tényleges színterei a globális nagyvárosok, amelyek már inkább egymással, mint saját hátszobáikkal állnak kapcsolatban, s amelyeknek területén technikai-gazdasági okokból óhatatlanul reprodukálódik a globális gazdag-szegény ellentét – megint csak Castells (Castells 1989). E témában úttörő kutatásokat végzett S. Sassen is. A globális nagyváros illegális bevándorlók által lakott szegénynegyedei – a legolcsóbb munkaerő – ugyanúgy a globális gazdaság nélkülözhetetlen részét képezik, mint üzleti negyedeinek magasan kvalifikált munkaerője és kommunikációs csúcstechnológiáját összpontosító központjai (Sassen 1998).

senyképesség egyenletéből, a tudás vált a hosszú távon fenntartható versenyelőny egyetlen forrásává, ám a tudás csakis az egyes egyének készségei révén alkalmazható. Mint minden más, a tudás és a készségek mozognak a világban – ám lassabban, mint bármi más. Az oktatás és képzés hosszú idő alatt fejeződik be, s a szükséges készségek tetemes része olyan, amelyeket nem formális oktatási intézményekben tanítanak, hanem folyamatokhoz kötődnek, csakis a termelési környezetben elsajátíthatók. ... A multinacionális vállalatok arra vonatkozó döntései, hogy hol fogják kifejleszteni és fenntartani technológiai vezető gárdájukat, meghatározóak ama tekintetben, hogy hova helyeződik a nagyon jó állások többsége. ... A vállalatok számára a technológiai vezető gárda kifejlesztéséhez azok lesznek a legolcsóbb költségeket kínáló országok, amelyek a legtöbbet investálják kutatás-fejlesztésbe, oktatásba és a vezető beosztások kiaknázásához szükséges infrastruktúrába (távközlési rendszerek stb.). Nemzeti gazdagság azokban az országokban halmozódik fel, amelyek az egymást erősítő készségek együttesét építik” (Thurow 1996: 74).

A nemzetállam funkcióváltása

Idézett könyvében Thurow kiemelten utal Magyarországra – és pedig az oktatás vonatkozásában. „A kommunista országokban” – írja – „rossz volt a gazdaság, de jó az iskolarendszer; s különösen Magyarország esetében a kommunisták már eleve egészen kiváló oktatási hagyományokra építhettek” (Thurow 1996: 45). Thurow itt azt próbálja megértetni, hogy milyen adottságok folytán képesek ma a poszt szocialista világ munkaerő-tartalékai a munka globális piacán keresztül az amerikai béreket leszorítani; amerikai szempontból Thurow a magyar oktatást túl jónak találja. A magunk hazai nézőpontjából tekintve azonban a helyzet korántsem biztató, hiszen ahhoz, hogy a globális befektetők számára a magyarországi munkaerő ne viszonylagosan jó képzettségével és viszonylagos olcsóságával legyen vonzó – hogy Magyarország ne maradjon a fejlett világ szegény periferiája –, a hazai felsőoktatás és kutatás-fejlesztés színvonalát a mainál sokkal magasabbra kellene emelnünk.

A kutatás-fejlesztés, a felsőoktatás – és egyáltalán az iskolarendszer – kérdései nem tárgyalhatók a modern nemzetállam kérdésétől elkülönítve. A tizenötödik század Európája számtalan nyelv, ill. dialektus, és számtalan feudális uralmi fennhatóság vidéke volt, ahol is a nyelvterületek és a feudális befolyási övezetek még véletlenül sem estek egybe. A középkori Európában az elemi szintű írástudást – ha szükség volt ilyenre – helyi iskolák közvetítették a helyi dialektusban; magasabb szintű írástudást a nagy egyetemek nyújtottak, mint (eredetileg) Bologna és Párizs, ahol az oktatás nyelve viszont a latin volt. A tizenhatodik századtól kezdve a latint fokozatosan kiegészítették az új irodalmi, nemzeti, a nyomtatott könyv hordozta és terjesztette nyelvek. Ezek a nyelvek azután alapvető szerepet játszottak a modern nemzetállamok megteremtésében – a központosított hivatalnoki apparátus, a nemzeti piacok s kivált a nemzeti munkaerőpiacok fölépítésében. A tizenhatodik század abszolutisztikus monarchiáinak központosító törekvései szükségképpen irányultak a nyelvi egységesítésre is – egységesítésre, amely nélkül a megfelelően működő bürokráciák fölépítése lehetetlen lett volna.

Ahhoz, hogy az egyén az újkori ipari társadalom teljes értékű tagja legyen, képesnek kell lennie arra, hogy a legkülönbözőbb helyzetekben sok mindenki mással kommunikáljon, s kivált arra, hogy változatos munkafeladatokra készüljön fel. Más szavakkal: a kontextusmentes kommunikatív kompetencia magas fokával kell rendelkeznie. Ez a kompetencia nem sajátítható el önmagukra utalt települési iskolákban; közvetítése-átadása kiterjedtebb isko-

larendszert föltételez, amelyben az alacsonyabb szintű iskolákban tanítók a maguk egységes képzését magasabb iskolákban kapják meg. Ahol is az „egységes képzés” egyúttal egységes nyelven – vagyis a nemzeti nyelven – történő képzést is jelent. A művelődési piramis csúcsán helyezkedik el a nemzeti egyetem mint a minőség és nyelvi-fogalmi egységesség legfőbb szavatolója. Az egyetem a felelős ama kulturális egyöntetűség fenntartásáért, amely a horizontálisan mobilis, írástudó, nemzeti munkaerő szükségképpen előfeltétele.⁹ A nemzetállam minden polgára ugyanazon az egységes nyelven beszél, ugyanazon a nyelven írástudó: ugyanannak az elvont kultúrának a tagja. A kulturális egyöntetűséget az egységes iskolarendszer biztosítja: az elemi oktatás egyöntetűsége, amely a magasabb iskolákat elvégzettek közös kultúráján alapszik, végső soron pedig az irodalom, a történelem, a jog és a természettudományok ama egységes fölfogásán, amelyet a nemzeti egyetem munkál ki és ápol.

Kikerülhetetlen kérdésként adódik ezen a ponton nemzetállam és nemzet viszonya. A kérdés szakirodalma persze tengernyi, s az álláspontok sokfélék. Mégis, vállalva a leegyszerűsítés vádját, azt kell mondanunk, hogy – az újkori s máig halmozódó tapasztalatok fényében, az állammemzet/kultúrnemzet megkülönböztetés kétségtelen használhatósága ellenére, és olyan ellenpéldák dacára, mint a többnyelvű Svájc, a kétnyelvű Belgium, vagy a szinte azonos angolt beszélő Nagy-Britannia, USA, Ausztrália és Új-Zéland – tudományosan magyarázhatónak és gyakorlatilag érvényesnek látszik állam, nemzet és nyelv egységge ötvöződésének tendenciája. Az újkori nemzet a piacgazdálkodás és egyenlőtlen gazdasági fejlődés viszonyai között jön létre mint kommunikációs és érdekközösség. Kommunikációs közösségek olyan közösséget értünk, melynek tagjai között széles körű, számos komplementer csatornán egyidejűleg zajló, intenzív információcsere megy végbe. Nyilvánvaló, hogy intenzív információcsere zajlik különböző nemzeti közösségekhez tartozó csoportok – pl. egyazon tudományt művelők között – is, ám az ilyen információcsere mindig csak részleges. A nemzeti közösségen belüli kommunikáció viszont – s különösen áll ez az olyan nemzetre, melyben éles osztály- vagy rétegtkülönbségek nem érvényesülnek – az élet minden területére kiterjedő, állandó folyamat.¹⁰ S a nemzeti közösségen belüli kommunikáció legfontosabb közege természetesen a közös nyelv. Az „érdekközösség” olyan csoportot jelent, amelynek tagjai számos eltérő érdekekkel bírnak ugyan, ám a csoport fennmaradása valamennyiük közös érdeke. Nyilvánvaló, hogy minden kommunikációs közösség egyszersmind viszonylagos érdekközösség is, és minden érdekközösség kommunikációs közösség kialakulásához vezet. A modern piacgazdaság viszonyai közepette a nemzet képes növelni tagjainak biztonságát és sikereit azáltal, hogy hatékonyan megszervezi önmagát, egyezteteti tagjainak értékítéleteit, és koordinálja viselkedésüket. Ahhoz azonban, hogy ezt valóban megtehesse, államot kell alkotnia.¹¹

⁹ Lásd különösen Ernest Gellner érvelését (Gellner 1983).

¹⁰ Vö. különösen: Deutsch 1953: 65. Deutsch hangsúlyozza, hogy a közös történelem emlékeinek érzelmi átélése nem elsődleges nemzetteremtő kapocs: a történelmi közösség élménye csak ott ébred föl, ahol a társadalom tagjait neveltetésük, kultúrájuk, életmódjuk a jelenben is összeköti.

¹¹ Eötvös József szerint a nemzet „nem egyéb, mint azon összetartozásnak tudata, mely nagyszámú emberek között – múltjok emlékei, jelen helyzetük s mi ezekből foly, érdekeik és érzelmeik közössége által – támad” (Eötvös 1865: 9). Már Eötvösnél ott találjuk tehát az érdekközösség hangsúlyos fölemlítését, mint ahogy Széchenyi *Hitele* szerint is a tudatosult érdekközösség képezi a nemzeti erény alapját. Szűcs Jenő nevezetes művében, a *Nemzet és történelemben* azt írta, hogy „a nemzet nem csupán egyéb csoportoktól mintegy két dimenzióban elhatárolódó horizontális képlet, hanem egyszersmind társadalmi struktúra, a vertikális integráció felől meghatározandó történelmi képződmény”, „annak a gazdasági, politikai, kulturális és pszichikai integrációnak a terméke, melynek sine qua non-ja a polgári fejlődés”, s hogy a modern nemzeti fejlődés „olyan gazdasági, politikai, kulturális, érzelmi és

Mármost a globalizáció korában a nemzetállam éppenséggel elveszíteni látszik érdekérvényesítő erejét. Biztonság-, pénzügy-, adó- és ipartelepítési politikája egyre kevésbé önálló. Képessége a demokrácia, a szociális biztonság és a környezetvédelem szempontjainak képviselésére egyre halványabb, miközben – mint Martin és Schumann fogalmaz – „az állam, illetve az állam-kormány maradványok, amelytől a polgár és választó igazságot, felelősségvállalást és változtatásokat követelhet” (Martin és Schumann 1998 [1996]: 292).¹² Ami megkérdőjelezhetetlen: a területi kormányzat szerepe az infrastruktúra, a képzés és a kutatás-fejlesztés megszervezésében – elérendő, hogy az adott terület a globális tőkét vonzani tudja, s ezzel munkahelyek, sőt lehetőleg jól fizetett munkahelyek jöjjenek létre. Amit a szakirodalom megkérdőjelez: a megfelelő kormányzat szükségképpen nemzeti méretű-e? Sokan vélik úgy, hogy kisebb egységek sikeresebbek lehetnek. Manuel Castells a helyi állam („local state”) és hálózatal állam („network state”) terminusokat használja a kváziautonóm szubnacionális politikai entitások s azok regionális és globális összeköttetései megjelölésére. „Az állam nem tűnik el”, írja Castells. „Egyszerűen csak kisebbé válik az információs korszakban. Lokális és regionális kormányok formájában burjánzik, amelyek a világot telehintik projektjeikkel, választórétegeket építenek föl, s nemzeti kormányokkal, multinacionális társaságokkal és nemzetközi szervekkel tárgyalnak. A gazdaság globalizációjának korszaka egyszersmind az államiság lokalizációjának korszaka. Aminek a lokális és regionális kormányok hatalom és eszközök tekintetében híján vannak, azt rugalmassággal és hálózottsággal egyenlítik ki. Ha valakik vagy valamik, hát csakis az ilyen kormányok felelhetnek meg a gazdaság és információ globális hálózatai dinamikájának” (Castells 1998: 357).

Gondolatmenetünkben most fordulóponthoz értünk. A vonatkozó, s kivált az Európai Uniót illető tudományos és politikai diskurzusban ma erősen jelen van az a gondolat, miszerint a globalizáció és integráció egyszersmind lokalizációt és regionalizációt jelent, azaz a nemzetállam funkcióit részben szubnacionális területi kormányzatok veszik át, a nemzeti identitástudat helyébe pedig helyi, regionális és etnikai-kulturális identitástudatok lépnek. Ugyanakkor észre kell vennünk, hogy ez az elmozdulás inkább a nagyobb, nem pedig a kis nemzetekre jellemző. Fentebb idézett tanulmányában Palánkai Tibor így ír: „Az európai integráció újabb szakasza sem jelenti ... feltétlenül a nemzeti állam megszűnését, és nem igényli a nemzeti szuverenitás és identitás feladását. A nemzeti állam gazdaság szabályozó funkciói kétségtelenül zsugorodnak, pontosabban azokat részben felfelé, az unió irányában, részben lefelé, a regionális önkormányzatok felé kell átadni. Kis ország esetében ez a regionális önkormányzat lehet maga a korábbi nemzeti állam. A nemzeti állam ugyanakkor csak a gazdaság szabályozó funkcióinak egy részét adja le, miközben számos közszolgáltató

(11. folyt.) pszichikai integrációt eredményez, mely a társadalomnak korábban lokális, rendi és vallási széttagoltságban élő tömegeit bizonyos értelemben nivellálja mind életfeltételeiben, mind politikai aktivitásukban, mind kulturális életmódjukban, mind érzelmileg színezett csoportlojalitásukban és pszichikai kötöttségeikben” (Szűcs 1974: 60, 157, 199).

12 Palánkai Tibor „Magyarország európai integrációja” c. tanulmányában úgy véli, hogy a globalizáció viszonyai közepette a nemzetállam szerepe – bizonyos összefüggésekben – éppenséggel felértékelődik. „A globális világgazdaságban”, írja Palánkai, „ma a nemzeti állam gyakorlatilag az egyetlen olyan intézmény, amely képes a nemzeti érdekek hatékony képviselésére és érvényesítésére. A globalizáció végső soron hatalmas hatékonysági és jóléti előnyöket ígér a mai korszak társadalmának. Ezeknek az előnyöknek a megosztását és újraelosztását bonyolult politikai, gazdasági és társadalmi tényezők és erők határozzák meg. Ezek között a nemzeti állam az egyik fontos szereplő, és az újraelosztási folyamatban konzisztens és koherens külgazdasági stratégiával és politikával hatékonyan léphet fel a nemzeti érdekek védelmében. Ugyanez vonatkozik a transznacionális vállalatokkal szembeni érdekérvényesítésre” (Palánkai 1997: 83).

funkciót gyakorolhat a nemzeti oktatás és kultúra, a közegészségügy vagy a környezetvédelem területén. Megtarthatja döntő szerepét a nemzeti jövedelmek újraelosztásában” (Palánkai 1997: 85). Nemzet, nemzetállam és nemzeti kultúra történelmi vívmányok; s különösen a nemzeti kultúra megőrzése a globalizáció és az információs társadalom viszonyai közepette a kis nemzetek elemi érdeke.

Információs társadalom és nemzeti kultúra

A globális gazdaság és a globális számítógép-hálózat meghatározó nyelve a helyi sajátosságaitól megfosztott angol,¹³ melyet könnyebb megtanulni és használni, mint a brit vagy amerikai irodalmi angolt, illetve annak valamely telivér beszélt változatát. Az információs társadalom viszonyai között a versenyképes munkaerő legalább kétnyelvű: beszélni s írni-olvasni tudja a globális angolt, miközben – szóban és írásban, vagy esetleg csak szóban – használja anyanyelvét. Ez az anyanyelv lehet valamilyen irodalmi vagy nem irodalmi angol; esetleg más területi nyelv, irodalmi vagy nem irodalmi szinten. Még a fejlett világ egyik másik nyelve esetében is elképzelhető, hogy az az angol befolyásának következményeképpen az irodalmi szintről tájnyelvi szintre süllyed, illetve irodalmi alakjában muzealizálódik.¹⁴ Mármost az olyan személy, aki gazdag és eleven anyanyelvi kultúrában nőtt fel, s a globális angolt második munkanyelvként beszéli, inkább lesz képes bizonyos eltérő gondolatok szempontok észlelésére és elemző-kreatív összevetésére, mint az, aki egysíkúbb és egyoldalúbb nyelvi környezetben szocializálódott. Ebben az értelemben beszél Helmut Schmidt arról, hogy „a globalizáció korában” önnön nyelvi örökségünk megőrzése „a személyes kritikus ítélőképesség s az egyéni öntudat” fenntartásának elengedhetetlen feltétele (Schmidt 1998: 126). Ebben az értelemben írta Bernard Cassen már 1982-ben, a francia nyelv védelmében, hogy az élet minden vonatkozása – a tudomány, a technika és a kultúra – által gazdagított nemzeti nyelv megőrzésére irányuló küzdelem életfontosságú mind gazdaságilag, mind kulturálisan és politikailag. Még a tudomány képviselői, hangsúlyozta Cassen, sincsenek tudatában annak, hogy milyen társadalmi, gazdasági és kulturális kockázatokkal jár, ha nem tudják magukat anyanyelvükön kifejezni: a természettudományok transznacionális ideológiája kéz a kézben jár a transznacionális gazdasági érdekekkel; miféle tudósok arra kényszerülnek, hogy gondolataikat angolul fejezzék ki, ezzel az amerikai hegemoniát erősítik. Ezenkívül saját országuk tágabb tudományos közössége, valamint az érdeklődő laikusok számára megnehezítik, hogy munkájuk eredményeit megismerjék (Cassenra utal Findahl 1989: 138). És ebben az értelemben írja Glatz Ferenc: „Az anyanyelv ...

13 Feltételezzük, hogy a trend változatlan marad, noha elvileg persze fordulatok sem zárhatók ki. Graddol „The Future of English?” c. igen gondolatébresztő kötetében többek között a feltörekvő ázsiai gazdaságokra, Dél-Amerikára s a ma leggazdagabb országok öregedő lakosságára utal, midőn ha nem is valószínű, de lehetséges jövőképként angol hegemoniája helyett az angol, a kínai és a spanyol oligarchiáját vázolja fel (Graddol 1997).

14 Egy tanulmány 1989-ben beszámolt arról, hogy Svédországban például az angol nyelvű műholdas adásokat akár már a háromévesek zöme is figyeli. A tanulmány szerzője felteszi a kérdést, hogy vajon „száz év múlva mi svédnek még svédül fogunk beszélni, noha számos, a brit és amerikai angoltól átvett kifejezést használva? Számíthatunk-e a svéd nyelv túlélésére, arra, hogy azon az úton halad, mint a francia és a német? Vagy lehet, hogy a kétezernyelvű évek svédje kétnyelvű lesz, svéd és angol anyanyelvű? Avagy bekebelez minket, amilyen kevesen vagyunk, az »angol birodalom«, s a svéd nyelvnek már csak a családi komódban jut hely, divatjamúlt relikviaként, melyet ünnepi alkalmakkor leporolunk, kiglanolunk és közszemlére teszünk? Ezekre a kérdésekre nem ismerjük a válaszokat” (Findahl 1989: 156).

a társadalom döntő többségének napi érintkezési, információszerzési (törvények, működést biztosító jogszabályok, munkaszervezet), az alapműveltség elsajátításának eszköze marad. Nemkülönböztetve az emberi-érzelmi élet kifejezési rendszere. Az anyanyelv elszegényedése viszont a társadalom emberi-érzelmi-értelmi elszegényedésével jár együtt, és a kis nemzeti közösségekbe született polgár versenyképességének hanyatlásával” (Glatz 1997: 26).

Magyarország lakosságának idegennyelv-tudása – más európai kisállamok vagy akár Németország lakosságának idegennyelv-tudásával összehasonlítva – igen gyöngye. A felsőoktatási intézmények hallgatóinak körében a helyzet javuló, noha messze elmarad a kívánatos-tól; ezen körön kívül viszont katasztrofálisnak mondható. Miközben a beszélt – sőt az írott – magyar egyre inkább a nyelvtanában és szóalakjaiban-hangzásában oly távoli angol hatásra alá kerül és használói által egyre felszínesebben értett keveréknyelvvé válik,¹⁵ a globális angol elsajátítására a lakosság szélesebb köreiben nem kerül sor. Történet és keverékmagyar egymást feltételezik; anyanyelvünk nem azáltal zagyválódik, hogy túl jól, hanem azáltal, hogy túl rosszul beszélünk angolul. A magyarországi művelődéspolitikának itt kettős stratégiát kell megvalósítania: egyrészt kiemelt céllá kell tennie az angol mint második munkanyelv tanítását,¹⁶ másrészt erőfeszítéseket kell tennie a magyar irodalmi nyelv modernizálására – a magyar szókinccsnek az információs társadalom igényei szerinti gazdagítására, megteremtve ezzel olyan innovatív tudományos miliók kialakulásának lehetőségét, amelyekben a magyar mint munkanyelv szerepet játszhatna.¹⁷

Az anyanyelvi kultúrák és a globális számítógép-hálózat kétértelmű viszonyban állnak egymással. Egyfelől történeti tény, hogy a nemzeti nyelvek az újkor századai folyamán különböző rokon nyelvjárással egybeötvözésével, a nyomtatott könyv közegében jöttek létre. A könyvnyomtatás kikényszeríti s egyben lehetővé is teszi a nyelvi – szókinccsbeli, helyesírási – egységesítést. Ehhez képest az internet globális átjárhatósága föllazítja az egyes dokumentumok nyelvi zártságát¹⁸ – a műholdas televíziózás pedig, a hollywoodi angol javára, egyenesen kiszorítja a nemzeti nyelveket.¹⁹ A statisztikák és a legkülönbözőbb tapasztalatok mármint egyértelműen mutatják, hogy miközben a kiadásra kerülő könyvek száma világszerte változatlanul növekszik, a könyv olvasásra fordított idő folyamatosan csökken.

15 „A globalizáció kihívásai és lehetőségei” címmel tudományos konferenciára került sor Budapesten. Fordulatok a konferencia előzetes anyagából: „nemzetközi szcéna”, „nemzeti policy”, „gazdaságpolitikai mainstream”, „gender különbségek” stb. – Nem a magyar nyelv „tisztaságának” romantikus eszményét védelmezzük itt, hanem az értelmes nyelvhasználat – az átlátható jelentéskapcsolatok – lehetőségét.

16 Ezen cél eléréséhez, a tapasztalatok szerint, magát a számítógép-hálózatot is alkalmas közegnek tekinthetjük. Szerencsés volna, ha Magyarországon a hálózatbővítés hálózati angol iskolák létrehozásával járna együtt.

17 Néhány év óta élénk diszkusszió zajlik a magyar nyelv fokozódó ügymond többközpontúságáról. Ez a diszkusszió sem vonta-vonja azonban kétségbe, hogy a művelt – „választékos”, vagy fogalmazunk így: az elemi magasabb fokú oktatás s a tudományos diskurzus céljaira alkalmas – magyar nyelvnek egyetlen elsődleges változat felé kell konvergálnia (Kontra és Saly 1998).

18 És persze bomlasztja a nem angol nyelvek helyesírását, így jelesül a magyar helyesírást. A magyar e-mail-kultúrából messzemenően hiányzik az ékezetes betűk használata, s ezáltal a szövegek olykor kifejezetten félreérthetők. Hangsúlyoznunk kell: a technika állapota ma már lehetővé tenné, hogy a magyar felhasználó képernyőjén többé-kevésbé kifogástalanul jelenjenek meg a magyar ékezetek – ehhez mindössze bizonyos összehangolt akaratra és némi erőfeszítésre volna szükség. A részletekre vonatkozóan lásd Golden Dániel, Tóth Tünde és Turi László kitűnő tanulmányát (Golden, Tóth, Turi 1998).

19 Vö. pl. Dafina Lemish és társai (1998). Lemishék tanulmánya arra is emlékeztet, hogy miközben a különböző népszerű tv-sorozatokot gyakran szinkronizálatlanul adják, azok könyvváltozatai már az egyes nemzeti nyelvekre lefordítva is forgalomba kerülnek.

Így van ez nálunk is.²⁰ Az információs társadalom viszonyai között a magyar nemzeti kultúra fennmaradása és gazdagodása olyan művelődéspolitikát igényel, amely egyaránt támogatja a könyvkultúrát és a számítógép-hálózat kultúráját. Támogatja a számítógép-hálózat kultúráját is – mert hiszen, másfelől, az is tény, hogy az internet nagyszerű lehetőséget ad a kis nyelvek ápolására.²¹ Az elektronikus világháló közegében az egyazon etnikumhoz, kultúrához, nyelvhez tartozók közötti intenzív interakció fennmaradhat – vagy új életre kelhet – akkor is, ha az interakció résztvevői a földrajzi térben egymástól elválasztva élnek (Brunn és Purcell 1994). Hasonlóképpen, a kisebbségi lét viszonyai között a hálózaton új realitást – s nem pusztán új virtualitást – nyerhet az adott népcsoport egyedi kulturális identitása. Mióta a kislétföldi Bezenyén teleház létesült, a község polgárai lelkesen ápolják gradistyei horvát dialektusukat. A magyar nemzeti kultúra egyszerre kisebbségi kultúra, diaszpórakultúra, többségi kultúra, nagyvárosi kultúra és a kistelepüléseken élők kultúrája. Egy ilyen kultúra integrálására, gazdagítására, terjesztésére, őrzésére és egyszersmind nyitottá tételére az internet eszményi eszköz.

Nyitott nemzeti kultúra

Eötvös József 1865-ös, Szalay Lászlóról tartott emlékbeszédében állást foglalt ama meggyőződéssel szemben, „hogy valamely nemzet magát elszigetelheti, sőt hogy csak ezáltal biztosíthatja nemzeti sajátosságainak önálló kifejlődését”, és a következő nevezetes kijelentést tette: „Ha hazánk jogviszonyait vagy egyéb intézményeit tekintjük azon századokban, melyek nemzetünk fénykorát képezik, köztök és más európai intézmények között a legnagyobb rokonságot találjuk. S ha ez később megváltozott, az ok a török uralomban rejlik, mely által fejlődésünk erőszakosan félbeszakított, úgyhogy az, mi intézményeink eredetiségének tartatott, sokban csak annak jele, hogy hátrábbmaradtunk, s egyszersmind legnagyobb akadály haladásunknak” (Eötvös 1975: 223). Ezt a tételt harminc évvel később Ignóus a magyar nyelv egyes sajátos ízeire alkalmazta – nyelvjárásainkat idegen beolvadások dokumentumaiként s némely tösgyökerességünket latinságnak értelmezvén (Ignóus 1899: 613).

Az információs társadalom s a mindenütt jelen lévő multikulturalitás viszonyai között a nemzeti kultúra csakis nyitott kultúra lehet – a külső hatásokra fogékony, azokat folyamatosan földolgozni és integrálni képes kultúra, mely önazonosságát nem változatlanágában őrzi, hanem tudatos megújulásban és szintézisben munkálja ki. A kor megkövetelte, nyitott ma-

20 „Legyen szó akár ismeretközlő, akár fikciós művekről, mind kevesebben olvasnak rendszeresen. A KSH ki-mutatása szerint Magyarországon az elmúlt évtizedben valamennyi társadalmi réteg olvasási kedve csökkent, ami ... elsősorban a televíziózásra fordított idő – napi több mint félóra – növekedésének a rovására ír[ható]. A teljes felnőtt népesség naponta átlagosan fél órát tölt könyv »társaságában«; kevesebben olvasnak, mint tíz-tizenkét éve... A visszaesés különösen a férfiak körében jelentős, az öt nyolcvanas évek közepi napi 40 percük – amivel akkor a világ élmezőnyébe tartoztak – közel negyedórával csökkent” (HVG, 1999. ápr. 3.).

21 Ahogyan az *Economist* 1996. dec. 21-iki száma írta: „Az angol a jelek szerint ma már vitathatatlanul a világ szabványnyelvévé lett: a globális kommunikációs forradalom elválaszthatatlan részévé. Milyen következményekkel jár ez más nyelvekre – és használókra – nézve? Ami az internetet illeti, annak fő hatása valószínűleg az, hogy védi, nem pedig megöli az alárendelt helyzetbe került nyelveket.” Geoffrey Nunberg mondta ugyanitt: „A mi-nap egy félóra »hálóseta« során több mint hatvan nyelven találtam vitacsoportokat – itt abbahagytam a számolást. ... Ha az emberek választhatnak, az internetet szívesebben tekintik a ház előtti kispadnak, mint világforumnak.” – A *Cultural Survival* című folyóirat nemrégiben összeállítást közölt „The Internet and Indigenous Groups” címmel, melyben számos már-már kihalóban lévő kis kultúrának az internet közegében történő újjáéledéséről tudósít (<http://www.cs.org/cs/qcsqinternet.html>).

gyar nemzeti kultúra fenntartásának-továbbépítésének elemei, összefoglalva: az anyanyelvi kultúra magas szintű ápolása; az idegen nyelvek, mindenekelőtt az angol nyelv széles körű, hatékony oktatása; a könyvkultúra támogatása; az internetkultúra támogatása; s mindezt előfeltételezve, a felsőfokú képzés és a kutatás-fejlesztés színvonalának radikális javítása.

Hivatkozott irodalom

- Barnet, R. J. és R. E. Müller (1975): *Global Reach: The Power of the Multinational Corporations*. London: Jonathan Cape.
- Brunn, Stanley D., Jeffrey A. Jones és Darren Purcell (1994): Ethnic Communities in the Evolving "Electronic" State: Cyberplaces in Cyberspace. In *Political Boundaries and Coexistence*. Werner A. Galusser (szerk.). Bern: Peter Lang.
- Castells, Manuel (1989): *The Informational City: Information Technology, Economic Restructuring, and the Urban-Regional Process*. Oxford: Basil Blackwell.
- Castells, Manuel (1996): The Information Age – Economy, Society and Culture. In *The Rise of the Network Society*, I. köt. Oxford: Blackwell Publishers.
- Castells, Manuel (1996–1998): *The Information Age – Economy, Society and Culture*. I–III. köt. Oxford: Blackwell Publishers.
- Deutsch, Karl W. (1953): *Nationalism and Social Communication: An Inquiry into the Foundations of Nationality*. New York: John Wiley & Sons.
- Eötvös József (1865): *A nemzetiségi kérdés*. Pest: Ráth Mór.
- Eötvös József (1975): *Arcképek és programok*. Budapest.
- Findahl, Olle (1989): Language in the Age of Satellite Television. In *European Journal for Communication*, 4(2): 156.
- Gellner, Ernest (1983): *Nations and Nationalism*. Ithaca: Cornell University Press.
- Glatz Ferenc (1997): Magyarország az ezredfordulón. In *Globalizáció és nemzeti állam, integráció és nemzeti érdek*. Glatz F. (szerk.). Budapest: MTA.
- Golden Dániel, Tóth Tünde és Turi László (1998): Virtuális örökkévalóság: objektumok a digitális könyvtárban. In *Tudományos Műszaki Tájékoztató*, 45(8–9), és (<http://www.neumann-haz.hu/digital/studies/object/objects.html>).
- Graddol, D. (1997): *The Future of English?* London: The British Council.
- Ignotus (1899): Az új nyelvörtség. In *Válogatott írásai*. Komlós Aladár (szerk.). Budapest.
- Kontra Miklós és Saly Noémi (szerk.) (1998): *Nyelvmentés vagy nyelvárulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról*. Budapest: Osiris.
- Lemish, Dafna és mások (1998): Global Culture in Practice: A Look at Children and Adolescents in Denmark, France and Israel. In *European Journal for Communication*, 13.
- Martin, Hans Peter és Harald Schumann (1998 [1996]): *Die Globalisierungsfalle: Der Angriff auf Demokratie und Wohlstand*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt. Magyar fordítása: *A globalizáció csapdája: Támadás a demokrácia és a jólét ellen*. Budapest: Perfekt Kiadó.
- Nyíró András és Turi László (szerk.) (1999): *Internet Magyarországon, 1999*. (<http://helyzet.internetto.hu>).
- Paláncsi Tibor (1997): Magyarország európai integrációja. In *Globalizáció és nemzeti állam, integráció és nemzeti érdek*. Glatz Ferenc (szerk.). Budapest: MTA.
- Papert, Seymour (1996): *The Connected Family: Bridging the Digital Generation Gap*. Atlanta, Georgia: Longstreet Press.
- Rabár, Ferenc (1998): A globalizáció és a nemzetállamok. *Népszabadság*, 1998. okt. 31., 23. o.
- Sassen, Saskia (1998): *Globalization and Its Discontents*. New York: The New Press.
- Schmidt, Helmut (1998): *Globalisierung: Politische, ökonomische und kulturelle Herausforderungen*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt.
- Szűcs Jenő (1974): *Nemzet és történelem*. Budapest: Gondolat.
- Tapscoff, Don (1998): *Growing Up Digital: The Rise of the Net Generation*. New York: McGraw-Hill.
- Thurow, Lester C. (1996): *The Future of Capitalism: How Today's Economic Forces Shape Tomorrow's World*. New York: William Morrow and Company.